Р. О. Стефанчук*

ЦИВІЛЬНА ПРАВОЗДАТНІСТЬ ТА ДІЄЗДАТНІСТЬ ЯК НЕОБХІДНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Важливим для розуміння динаміки суб'єктивного цивільного права є процес його здійснення. Здійснення суб'єктивного цивільного права — завершальний етап правового регулювання, і, як правильно відмічається в науковій літературі, саме таким чином абстрактна можливість (правоздатність) перетворюється спочатку в конкретну можливість (суб'єктивне право) а потім і в реальну дійсність (здійснення права)[1]. Безумовно, що сказане рівною мірою стосується всіх суб'єктивних цивільних прав, у тому числі і особистих немайнових прав фізичних осіб, які у своєму динамічному розвитку проходять усі з визначених стадій розвитку суб'єктивного цивільного права. Так, створюючись спочатку у формі абстрактної можливості до правоволодіння, право в подальшому через систему встановлених в законі юридичних фактів набуває характеру відповідної конкретної можливості, яка, в свою чергу, дає підстави фізичній особі власною поведінкою здійснити вказані особисті немайнові права.

Питання здійснення суб'єктивних цивільних прав були предметом розгляду багатьох науковців, слід виділити праці В. П. Грибанова, Л. О. Красавчикової, С. О. Лозовської, Н. І. Мірошникової, С. Т. Максименка, М. М. Малеїної, М. О. Стефанчука та інших. Водночас у цих працях науковці здебільшого висвітлювали загальні питання здійснення суб'єктивних цивільних прав. Натомість метою цієї статті є висвітлення цивільної правоздатності та дієздатності як необхідної передумови здійснення саме особистих немайнових прав, а також вироблення власних пропозицій щодо розуміння, змісту та обсягу даних категорій.

Здійснення як етап існування та динаміки суб'єктивного цивільного права створює реальну можливість фізичній особі, за допомогою встановленого в законі механізму, досягнути тієї мети, того результату щодо задоволення власного інтересу, які визначаються при наданні їй даного права. Крім цього, здійснюючи особисті немайнові права, фізична особа у певній формі реалізує надану їй свободу власної поведінки. Адже, як зазначив С. С. Алексєєв, що "саме праву... "дано" бути "вимірювачем" свободи людини — гарантованим її носієм, визначальником її меж, а головне — способом її переключення у творчу, та таку, що створює активність"[2].

Тому визначаючи методологічні засади нашого наукового дослідження, ми вважаємо, що поняття "здійснення суб'єктивного цивільного права" слід розуміти як усі можливі види поведінки носія відповідного суб'єктивного цивільного права, що спрямовані як на реалізацію окремих повноважень, що складають зміст цього права, так і на здійснення даного права в цілому, що може відбуватись у визначеній законодавством формі. Таке визначення, на нашу думку, є загальнотеоретичним та універсальним, оскільки може бути застосовано до будь-якої групи суб'єктивних цивільних прав, у тому числі і до особистих немайнових прав фізичної особи. Водночас, здійснення суб'єктивного цивільного права не може відбуватись спонтанно, хаотично та безсистемно. І тому законодавець ставить певні вимоги, які є обов'язковими для врахування

© Стефанчук Р. О., 2006

* *проректор з наукової роботи, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права, старший науковий співробітник Подільської лабораторії Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України*

[1] *Максименко С. Т.* Осуществление гражданских прав и исполнение обязанностей: Автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.712 / Саратовский юридический институт им. Д. И. Курского. — Саратов, 1970. — С. 6-8.

[2] *Алексеев С. С.* Тайна права: Его понимание, назначение, социальная ценность. — М., 2001. — С. 140.

www.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2006, № 3-4 (19-20), с. 114-123.

при здійсненні того чи іншого права. Так, аналізуючи чинне законодавство та доктрину цивільного права на предмет динаміки суб'єктивного цивільного права, М. О. Стефанчук обґрунтовано доводить, що здійснення суб'єктивних цивільних прав можливе та повинно відбуватись за таких основних умов: 1) особа повинна бути наділена необхідною цивільною правоздатністю; 2) особа повинна бути наділеною необхідним обсягом цивільної дієздатності; 3) поведінка щодо здійснення своїх цивільних прав повинна відповідати принципам здійснення суб'єктивних цивільних прав[3]. Погоджуючись із вказаною позицією концептуально, ми зупинимось у статті лише на розгляді перших двох умов, які є основними передумовами здійснення особистих немайнових прав, як суб'єктивних цивільних можливостей.

Поняття "правоздатності фізичної особи", яке закріплено ст. 25 ЦК України є категорією винятково юридичною та означає здатність фізичної особи мати цивільні права та обов'язки. За своїм характером правоздатність фізичної особи визначається як передумова до володіння тими чи іншими цивільними правами та обов'язками, і, лише реалізувавши свою правоздатність, фізична особа може набути тих чи інших суб'єктивних цивільних прав чи створити для себе певні цивільні обов'язки.

Водночас, попри таку нібито зрозумілість поняття "правоздатність фізичної особи" у літературі виникає низка проблем щодо правової природи вказаної категорії. Існуючі підходи орієнтовно можна розділити на декілька основних концепцій. Представники першої концепції вважають, що цивільна правоздатність повинна тлумачитись як відповідна *юридична якість особи, що створює їй можливість бути суб'єктом права*[4]. Зокрема В. А. Кучинський писав, що "являючи собою як би "право на право" правоздатність тим не менше залишається лише властивістю, але такою, без якої особа не може вважатись суб'єктом права"[5].

Іншу точку зору щодо розуміння поняття правоздатності займали науковці, які вважали, що правоздатність за своєю правовою природою має характер *суб'єктивного цивільного права*. Так, наприклад, С. М. Братусь, який вважається родоначальником цього напрямку ("статичної правоздатності"), визначав, що "правоздатність... є необхідною умовою для правоволодіння, тобто необхідною передумовою виникнення суб'єктивного права"[6]. При цьому, на думку автора, природу правоздатності слід визначати як суб'єктивне право, оскільки "правоздатність — це право бути суб'єктом прав та обов'язків"[7]. Така позиція автора набула надзвичайної популярності у юридичній літературі[8], хоча і зазнала в окремих своїх положеннях справедливої критики[9].

---

[3] *Стефанчук М. О.* Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: Автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2006. — С. 11.

[4] Див., напр.: *Витрук Н. В.* К теории правосубъектности (правоспособности) как правоотношения // Вопросы государства и права. — Томск, 1968. — С. 6.

[5] *Кучинский В. А.* Правовой статус и субъективные гражданские права // Правоведение. — 1965. — № 4. — С. 45.

[6] *Братусь С. Н.* О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав. // Советское государство и право. — 1949. — № 8. — С. 30.

[7] *Братусь С. Н.* Субъекты гражданского права. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. — С. 6.

[8] Див.: *Алексеев С. С.* Общая теория права. В 2 т.: — М.: Юридическая литература, 1982. — Т. II. — С. 141; *Веберс Я. Р.* Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. — Рига: Зинатне, 1976. — С. 51; *Малеин Н. С.* О понятие, ограничение и защите правосубъектности граждан. — М., 1973. — С. 46; Гражданское право: В 4 т.: Учебник / В. С. Ем, Н. В. Козлова, С. М. Корнеев и др. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М.: Волтерс Клувер, 2004. — Том I. — С. 147 та ін.

[9] Зокрема О. С. Іоффе, критикуючи позицію С. М. Братуся писав, що "не можна, все ж погодитись із тим, що усілякий прояв правоздатності є вже суб'єктивним правом… між правоздатністю та суб'єктивним правом лежить така проміжна ланка, як юридичний факт" (див.: *Иоффе О. С.* Советское гражданское право // *Иоффе О. С.* Избранные труды: В 4 т.: — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — Т. II. — С. 123-124) Погоджуючись із цим твердженням по суті, хотілося б зауважити, що з нього не випливає той факт, що правоздатність не може носити природу суб'єктивного цивільного права. Адже цивільному праву відомі випади, коли здійснення одного суб'єктивного права є підставою для виникнення іншого суб'єктивного права. Тому такий аргумент О. С. Іоффе не може сприйматись як заперечення природи цивільної правоздатності як суб'єктивного цивільного права.

Університетські наукові записки, 2006, № 3-4 (19-20), с. 114-123. www.univer.km.ua

Кардинально протилежну до визначеної зайняв позицію М. М. Агарков. Насамперед, він заперечував можливість розуміння правоздатності як суб'єктивного цивільного права, зазначаючи "... чи є ... можливості цивільними суб'єктивними правами? Та обставина, що юридична мова... використовує для позначення цих можливостей поняття "право", само по собі ще не є достатнім доводом для позитивної відповіді на питання. Не всяка допущена та забезпечена законом можливість є правом у спеціальному значенні суб'єктивного права"[10]. Крім цього, він запропонував власний підхід до самого розуміння правоздатності, який отримав назву "*динамічної правоздатності*". На його думку, "неправильно уявляти собі правоздатність статично та вважати, що в будь-який момент особа може виявитись суб'єктом будь-якого цивільного правовідношення... правоздатність повинна розумітись динамічно. Цивільна правоздатність для кожної особи в кожний конкретний момент означає можливість мати конкретні права та обов'язки, залежно від її взаємовідносин із іншими особами"[11]. Попри те, що дана концепція віднайшла свою підтримку та розвиток у юридичній літературі[12], на нашу думку, очевидними вадами такої концепції є заперечення рівності цивільної правоздатності фізичних осіб та ставлення її обсягу в залежність від ряду інших обставин, що прямо суперечить позиції ЦК України.

Ще одна позиція, що відображена в літературі, зводиться до того, що правоздатність пропонується розглядати як *особливий вид правовідносин, що виникають між особою та державою*. Так, на думку М. П. Карпушина, правоздатність — це елементарне та первинне правовідношення, яке подібне до правовідношення власності та деяких інших абсолютних правовідносин, де зобов'язаними стосовно правоздатної особи виступають інші особи.[13] Підтримуючи цю точку зору, М. Г. Александров писав, що правоздатність — це "... особливі суспільні відносини у державно організованому суспільстві. Правоздатність ніщо без держави, яка визнає за особою певні правові можливості"[14].

Розглядаючи всі наведені вище позиції, ми солідаризуємось методологічно із позицією щодо розуміння цивільної правоздатності як суб'єктивного цивільного права певного спеціального роду (*sui generis*)[15]. При цьому, як правильно відмічається в літературі, "цивільна правоздатність... це не тільки здатність мати права та обов'язки, але й свобода вибору із множини різних прав, тих з них, які відповідають інтересам суб'єкта та не виходять за рамки дозволеної законом поведінки"[16].

Розглядаючи питання цивільної правоздатності, слід окрему увагу звернути на її ознаки. До основних характерних ознак цивільної правоздатності, на нашу думку, слід відносити її рівність, невіддільність (невідчужуваність) та необмежуваність. Стосовно *рівності цивільної правоздатності фізичних осіб*, слід зауважити, що відповідно до ст. 26 ЦК України цивільна правоздатність не просто визнається за всіма фізичними особами, а визнається за ними у рівному обсязі (ст. 26 ЦК України). Рівний обсяг правоздатності, на нашу думку, означає, що фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки, незалежно від раси, статі, національності, мови, походження, роду

[10] *Агарков М. М.* Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. — М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. — Т. I. — С. 279.
[11] Там же. — С. 284-285.
[12] Див.: *Дозорцев В. А.* Права государственного промышленного предприятия на закреплённое за ним имущество: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. — М., 1955. — С. 16; *Кечекьян С. Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе. — М.: Изд-во АН СССР, 1985. — С. 85 та ін.
[13] *Карпушин М. П.* Социалистические трудовые правоотношения. — М.: Госюриздат, 1958. — С. 77.
[14] *Александров Н. Г.* Трудовое правоотношение. — М.: Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1948. — С. 164-165.
[15] Більш детально про наше бачення та розуміння поняття цивільної правоздатності та інших пов'язаних із цим питань див.: Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т.: — 2-е вид., перероб. і доп. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця.– К.: Юрінком Інтер, 2006. — Т. I. — С. 62-68.
[16] *Лозовская С. О.* Правосубъектность в гражданском праве: Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. — М., 2001. — С. 55.

www.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2006, № 3-4 (19-20), с. 114-123.

занять, фізичного чи психічного здоров'я, соціального, майнового та іншого статусу, становища, яке займає особа в суспільстві, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до тих чи інших політичних партій та громадських організацій тощо. Водночас, аналіз чинного законодавства дає нам підстави стверджувати, що інколи закон відходить від принципу рівності обсягу правоздатності фізичних осіб. Це може мати місце при встановленні можливості мати деякі із особистих немайнових прав, які є складовою змісту загальної цивільної правоздатності, залежно від статевої належності фізичної особи. Так, наприклад, лише жінка має право на штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує дванадцяти тижнів (ч. 6 ст. 281 ЦК України), або лише повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством (ч. 7 ст. 281 ЦК України) тощо. Інколи наявність окремих особистих немайнових прав фізичних осіб ставиться в залежність від громадянства фізичної особи. Зокрема, тільки громадянин України має можливість мати право на безперешкодне повернення в Україну (ст. 313 ЦК України). *Невіддільність (невідчужуваність) цивільної правоздатності фізичних осіб* віднаходить свій вияв у тому, що фізична особа не має права відділити від себе цивільну правоздатність, ні добровільно (через відмову від неї) ні примусово (шляхом позбавлення її), або ж передати її іншим особам. І, нарешті, *необмежуваність цивільної правоздатності* означає заборону в будь-якому обмеженні можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, крім випадків, коли таке обмеження передбачено Конституцією України (ч. 2 ст. 27 ЦК України). При цьому закон забороняє як обмеження цивільної правоздатності шляхом вчинення правочину, так і шляхом прийняття правового акту Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб[17]. Водночас таке обмеження не означає, що фізична особа не може бути обмежена в можливості мати окремі із прав чи обов'язків, тобто бути обмеженою в одному із елементів правоздатності. Таке положення за своїм змістом відповідає змісту ст. 64 Конституції України, відповідно до якої конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Аналіз Конституції України дає нам підстави стверджувати, що обмеження цивільної дієздатності фізичної особи в частині встановлення можливості мати окремі цивільні права можливо лише: а) за умов визначення цих обмежень у законі та встановлення їх за вироком суду (ч. 3 ст. 63 Конституції України); б) в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 1 ст. 64 Конституції України). Однак, і перша, і друга підстава мають декілька своїх суттєвих обмеження. Насамперед, вказані вище підстави до обмеження окремих прав повинні встановлюватись із обов'язковим зазначенням строку дії цих обмежень. По-друге, незалежно від будь-яких обставин не можуть бути обмежені, а відповідно і виключені із загальної цивільної дієздатності такі особисті немайнові права, як право на життя, повагу до гідності, свободу та

[17] Потрібно зауважити, що сам принцип необмежуваності цивільної правоздатності мав різне змістовне наповнення у різні сторичні періоди. Так, аналізуючи обмеження правоздатності в дореволюційний період, М. М. Коркунов писав: "Обмеження правоздатності надзвичайно різноманітні, але всі вони можуть бути зведені за різноманітністю їх підстав до чотирьох категорій: природні, суспільні, ті, що витікають із несумісності відомих юридичних відносин та, на кінець, каральні. Під природними розуміються обмеження, встановлені через природні розмежування суб'єкта: стать, вік, колір шкіри, фізичне каліцтво… Суспільні обмеження обумовлені відмінністю суспільного стану, наприклад, станів, промислів, віросповідань… Обмеження, несумісності обумовлені неможливістю бути одночасно суб'єктом певних юридичних відносин… обмеження каральні… є наслідком судового вироку і складають як би частину покладеного на засудженого покарання" (див.: *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — С. 186-187.) Коли ж брати радянський період, то переважною мірою в літературі ведуть мову лише про можливість обмеження правоздатності лише у випадку позбавлення здатності щодо володіння окремими цивільними правами, що може бути застосовано лише як міра покарання. Так, наприклад, О. О. Красавчиков вважає, що таке обмеження може мати місце тільки у вигляді: а) позбавлення права займати певні посади чи займатись певною діяльністю; б) позбавлення права вільно пересуватись по території держави (спилка чи висилка) (див.: Советское гражданское право: Учебник: В 2 т. / Т. И. Илларионова, М. Я. Кириллова, О. А. Красавчиков и др. / Под ред. О. А. Красавчикова. — М.: Высшая школа, 1985. — Т. 1. — С. 102).

Університетські наукові записки, 2006, № 3-4 (19-20), с. 114-123. www.univer.km.ua

особисту недоторканість тощо (ч. 2 ст. 64 Конституції України). І по-третє, ті особисті немайнові права, які включені до змісту цивільної правоздатності та мають своє конституційне закріплення не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22 Конституції України).

Другою умовою здійснення особистих немайнових прав як різновиду суб'єктивних цивільних прав фізичної особи, є наявність в останньої необхідного обсягу цивільної дієздатності. Аналізуючи поняття "цивільної дієздатності", слід відзначити, що відповідно до ст. 30 ЦК України зазначається, що цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у випадку їх невиконання. При цьому потрібно відмітити, що в літературі немає єдиного бачення щодо змісту дієздатності. Так, наприклад, Н. П. Журавльов виходив із доволі вузького розуміння цивільної дієздатності та порівнював її тільки із правочиноздатністю. Зокрема, він писав, що цивільна дієздатність — це здатність громадянина самостійно вчиняти цивільно-правові правочини (не будь-які дії, за допомогою яких можуть набуватись цивільні права, а саме правочини)[18]. Дещо ширше розуміння цивільної дієздатності визначається іншими авторами. Зокрема, на думку Л. Г. Кузнєцової, зміст дієздатності включає в себе: а) здатність набувати для себе права та створювати для себе обов'язки (останні можуть мати місце як результат правомірних, так і протиправних дій, відповідальності); б) здатність здійснювати своїми діями належні даній права та виконувати покладені на неї обов'язки; в) здатності своїми діями припиняти наявні у даної особи права та обов'язки[19]. У свою чергу, Я. Р. Веберс вважає, що дієздатність включає в себе дві здатності: здатність до вчинення правомірних юридичних дій (правочиноздатність) та здатність до відповідальності за правопорушення (деліктоздатність)[20]. Дещо іншу за кількісним складом позицію займають інші науковці, зокрема, А. Г. Потюков стверджує, що крім цих складових до цивільної дієздатності слід включити також і здатність вчиняти правомірні дії, що не є правочинами[21], а на думку, С. М. Братуся, до складу цивільної дієздатності необхідно включити здатність до вчинення протиправних дій[22]. Інколи в літературі зустрічається ще більший перелік елементів змісту дієздатності фізичної особи. Так, зокрема, на думку Є. О. Харитонова та Н. О. Саніахметової до цивільної дієздатності слід включати: правочиноздатність, деліктоздтність, тестаментоздатність, трансдієздатність, бізнесдієздатність та шлюбно-сімейну дієздатність[23]. Водночас, формулювання змісту дієздатності через варіанти тих чи інших підстав виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин (правочин, заповіт, доручення тощо) а також на різновидах того чи іншого правового статусу (зайняття бізнесом, перебування у сімейно-шлюбних відносинах тощо), на нашу думку, не є перспективним, оскільки з часом перелік та склад таких підстав чи статусів може постійно змінюватись. На нашу думку, в основу визначення змісту цивільної дієздатності слід взяти можливі варіанти здатностей (потенційних спроможностей), які можуть бути характерні для неї. З огляду на це ми вважаємо, що *цивільна дієздатність повинна включати в себе такі основні складові*:

[18] *Журавлев Н. П.* О соотношении гражданской правоспособности, дееспособности и субъективного права. — М., 1988. — С. 19.

[19] *Кузнецова Н. П.* Развитие института дееспособности граждан в новом гражданском законодательстве // Правоведение. — 1965. — № 4. — С. 80.

[20] *Веберс Я. Р.* Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. — Рига: Зинатне, 1976. — С. 124.

[21] *Потюков А. Г.* Правоспособность и дееспособность граждан по советскому гражданскому праву: Автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.712 / Ленинградский гос. ун-т, 1954. — С. 12.

[22] *Братусь С. Н.* Субъекты гражданского права. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. — С. 14.

[23] *Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А.* Гражданское право Украины: Учебник. — Х.: ООО «Одиссей», 2004. — С. 135-136.

www.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2006, № 3-4 (19-20), с. 114-123.

1) *правонабувальна та обов'язкостворювана здатність* — здатність своєю поведінкою набувати для себе цивільних прав та створювати цивільні обов'язки;

2) *правоздійснювальна та обов'язковиконувана здатність* — здатність своєю поведінкою здійснювати свої права та виконувати створені обов'язки, в тому числі і нести відповідальність або інші негативні наслідки за невиконання чи неналежне виконання створених обов'язків;

3) *право-, обов'язкозмінювальна здатність* — здатність своєю поведінкою змінити створені права чи набуті обов'язки, а також, відповідно, змінити спосіб їх здійснення чи виконання;

4) *право-, обов'язкоприпинювальна здатність* — здатність своєю поведінкою припинити (призупинити) існування свого права чи його здійснення, а також існування свого обов'язку чи його виконування. На нашу думку, складовими частинами такої здатності можуть виступати: а) *правовідмовлювальна та обов'язкозвільнювана здатність*, тобто здатність своєю поведінкою в передбачених законом випадках відмовитись від набутого права та бути звільненим від створеного обов'язку (ч. 3 ст. 12, ч. 4 ст. 14 ЦК України); б) *право-, та обов'язкопередавальна здатність*, тобто здатність своєю поведінкою здійснити передачу своїх прав та обов'язків чи, відповідно, їх здійснення та виконання іншим особам.

5) *право-, обов'язкопоновлювальна здатність* — здатність своєю поведінкою відновити права, від яких було здійснено відмова, а також обов'язки, від яких було звільнення, а також відновити здійснення прав та виконання обов'язків, щодо який дані дії були припинені (призупинені).

При цьому, як видно із даного переліку, ми не виділяємо тут такого загальновизнаного елементу дієздатності як *деліктоздатність*. На нашу думку, деліктоздатність є не зовсім точним та вдалим терміном, оскільки передбачає лише здатність своїми діями нести відповідальність за вчинене правопорушення. Однак, таке трактування упускає з уваги той факт, що особа повинна мати не тільки здатність нести відповідальність, але й будь-які інші наслідки негативного характеру і не тільки за протиправні діяння, але й у передбачених законом випадках, за діяння правомірні. Але в будь-якому випадку чи то відповідальності, чи то покладення на особу інших негативних наслідків, які не носять характеру відповідальності, на особу фактично покладається певний *додатковий обтяжливий обов'язок*, який вона повинна притерпіти та виконати. З огляду на таке бачення, ми вважаємо, що дана складова цивільної дієздатності повинна бути охопленою визначеним вище поняттям обов'язковиконуваної здатності.

Усе наведене вище дає нам підстави стверджувати, що можливість здійснення суб'єктивних цивільних прав є складовою, структурним елементом змісту загального поняття цивільної дієздатності, а відповідно наявність у фізичної особи цивільної дієздатності — передумовою такого здійснення. Важливим тут є також і той факт, що законодавець пов'язує наявність у фізичної особи цивільної дієздатності із тим, наскільки вона здатна усвідомлювати значення своїх дій та може керувати ними. Це означає, що фізична особа повинна бути з точки зору інтелектуального розвитку здатною для того, щоб здійснити свою дієздатність. Така точка зору є домінуючою і в сучасній літературі. Так, наприклад, О. С. Іоффе вважає, що "... дієздатність, що закріплена в законі, повинна опиратись на реальну здатність людей розуміти значення вчинюваних ними дій та давати звіт щодо наслідків, до яких ці дії можуть призвести"[24]. Аналогічної точки зору дотримується і С. М. Братусь, який писав, що умовами володіння дієздатністю є здатність діяти розумно, з врахуванням наслідків, що пов'язані із вчинюваними діями. Водночас, не тільки на інтелектуальному стані фізичної особи, як підставі до наявності у неї цивільної дієздатності, зупиняються науковці. Так, А. Я. Паварас справедливо вважає, що "... сутність цивільно-правової дієздатності корениться не стільки в інтелекті, скільки у вольових процесах, у волі людини, її волевиявленні, яке і складає основний субстрат дієздатності

[24] *Иоффе О. С.* Советское гражданское право // *Иоффе О. С.* Избранные труды: В 4 т. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — Т. II. — С. 121.

Університетські наукові записки, 2006, № 3-4 (19-20), с. 114-123. www.univer.km.ua

громадянина"[25]. Ще більш розширює поняття цивільної дієздатності І. Д. Шапакідзе, який до сказаних критеріїв додає ще й критерії медико-біологічного характеру та певні психолого-філософські ознаки дієздатності[26]. З огляду на це дієздатність фізичної особи гармонійно поєднує в собі інтелектуальний та вольовий аспект. При цьому перший полягає в тому, що вона повинна бути здатною до адекватного психічного усвідомлення обсягу та змісту своєї цивільної дієздатності, відображати у своїй свідомості значення своїх дії та передбачати їх наслідки. Другий же полягає в тому, що фізична особа повинна мати здатність при здійсненні своєї цивільної дієздатності керувати своїми діями, тобто за допомогою своєї волі робити свої дії відповідними до волевиявлення фізичної особи.

Враховуючи такий підхід до формулювання поняття цивільної дієздатності фізичної особи, слід зауважити наступне: попри те, що цивільна дієздатність виникає у фізичної особи від народження, на відміну від цивільної правоздатності, вона не має переважно сталого та незмінюваного характеру і не є рівною для фізичних осіб та може суттєво змінюватись і за змістом, і за обсягом, залежно від обставин, з якими такі наслідки пов'язує законодавець. Аналіз чинного законодавства дає нам підстави стверджувати, що законодавець, в окремих випадках ставить у пряму залежність обсяг цивільної дієздатності від чітко визначених обставин. Так, наприклад, ст. ст. 31 та 32 ЦК України ставить обсяг дієздатності в залежність від віку фізичної особи, встановлюючи спеціальні різновиди дієздатності для малолітніх та неповнолітніх фізичних осіб. Натомість ст. 36 ЦК України встановлює підстави та порядок обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, яка виражає певну адитивність (залежність) у своїй поведінці, чи то страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Коли ж такий психічний розлад носить характер хронічного, стійкого та такого, що тягне за собою нездатність фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, то відповідно до ст. 39 ЦК України це вже визнається підставою до судового визнання фізичної особи недієздатною. Тобто, як видно із наведеного, законодавець встановлює можливість зміни обсягу цивільної дієздатності залежно від деяких обставин, зокрема, віку фізичної особи, її психічного та вольового стану.

Водночас, такий перелік підстав щодо можливості диференційованого підходу до обсягу цивільної дієздатності є необхідним, але не достатнім. На нашу думку, до них слід додати також і можливість встановлювати обсяг цивільної дієздатності фізичної особи залежно від виконання нею тих чи інших публічних функцій. І тому ми пропонуємо закріпити в цивільному законодавстві специфічний правовий модус[27] "*фізична особа публічного права*". Важливість введення даного модусу, особливо в сфері можливості набуття та здійснення особистих немайнових прав, на нашу думку, дасть можливість забезпечити необхідний баланс інтересів суспільства та фізичної особи, яка здійснює свої функції в публічній сфері.

При цьому аналіз чинного законодавства дає нам підстави стверджувати, що необхідність законодавчого закріплення балансу між публічним інтересом та інтересом приватним, щодо введення спеціального правового модусу для окремих учасників цивільних правовідносин, діяльність яких тісно пов'язана із виконанням публічних функцій, є не лише вимогою часу, але й має відповідні законодавчі традиції. Так, зокрема, з метою забезпечення публічного інтересу в приватних відносинах, відповідно до ст. 2 ЦК України учасниками цивільних відносин визнаються

[25] *Паварс А. Я.* О проблеме гражданско-правового регулирования частичной дееспособности несовершеннолетних // Правоведение. — 1967. — № 4. — С. 67.

[26] *Шапакидзе И. Д.* Правовые проблемы дееспособности граждан в советском гражданском праве: Автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Тбилисский государственный университет. — Тбилиси, 1986. — С. 22.

[27] Про поняття "правового модусу", як категорії, що включає в себе поняття спеціального правового статусу фізичної особи більш детально див: *Патюлин В. А.* Государство и личность в СССР. — М., 1974. — С. 198-199; *Мошанкова Р. П.* О классификации правовых статусов (модусов) // Вопросы теории и практики гражданско-правового регулирования. — Томск, 1983. — С. 13; *Ровный В. В.* О категории «правовой модус» и ее содержание // Государство и право. — 1998. — № 4. — С. 86-88.

www.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2006, № 3-4 (19-20), с. 114-123.

суб'єкти публічного права. Крім цього, цивільне законодавство встановлює також і особливості створення та закріплює специфіку правового статусу "юридичних осіб публічного права" (ст. 81 ЦК України), поширюючи на їх участь у цивільних правовідносинах положення чинного цивільного законодавства (ст. 82 ЦК України). Не може бути також і "аргументом проти" закріплення такого статусу складність розмежування загального правового статусу фізичної особи та її спеціального правового модусу "фізичної особи публічного права". На нашу думку, основою для недопущення такої "юридичної шизофренії" повинно стати чітке розмежування сфер та інтересу. У тих випадках, коли фізична особа буде здійснювати свої особисті немайнові права в публічній сфері з метою задоволення публічного інтересу, то вона буде мати правовий модус фізичної особи публічного права. Натомість, коли ж вона вчиняє свою поведінку із наміром задоволення приватного інтересу, поза та не у зв'язку із виконанням публічних функцій, то вона повинна набувати загального правового статусу фізичної особи і користуватись загальним обсягом цивільної дієздатності. До слова, чинне законодавство за аналогічним принципом вирізняє ще один спеціальний правовий модус — фізичної особи—підприємця.

Окремо слід відмітити, що можливість запровадження спеціального правового статусу "фізичної особи публічного права" має серйозні історичні корені. Так, зокрема ще Г. Ф. Шершеневич свого часу підтримував точку зору двох західних науковців Холланда (*Holland*) та Салмонда (*Salmond*), які з-поміж інших суб'єктів права виділяли "публічних осіб" (*a public person*), під якими вони розуміли державу чи її самостійну частину, або ж групу чи окрему особу, що наділена від неї владою[28].

Однією із перших спроб на нормативному рівні виокремити правовий модус "публічної особи" стало рішення Верховного Суду США у справі "Нью-Йорк Таймс проти Саллівана" (*The New York Times v. Sullivan, 1964*). За матеріалами справи дехто Салліван, який координував діяльність департаменту поліції, подав позов до газети "Нью-Йорк Таймс", що та неправильно описала його участь в придушенні демонстрації чорних студентів в м. Монтгоммері, штат Алабама, США. Верховний Суд США відмінив рішення суду першої інстанції (яким вимоги позивача було задоволено), з огляду на те, що посадові (публічні) особи не вправі вимагати відшкодування шкоди, що заподіяна неправдивими та такими, що дискредитують, обставинами, за виключенням випадків, коли вони можуть довести умисел чи грубу необережність заподіювача[29]. Подальший розвиток судової практики у цій сфері в США призвів до чіткого виокремлення спеціального правового модусу публічних осіб, як осіб діяльність чи існування яких є об'єктом посиленої уваги з боку суспільства. Однак, враховуючи оціночність вказаної категорії Верховний Суд США спочатку відносив до публічних осіб лише офіційних осіб (*public officials*). Але з часом, після прецеденту *Curtis Publishing Company v. Butts, 1967* та пов'язаного з ним *Associated Press v. Walker* поширив правовий статус публічних осіб і на так званих публічних фігур (*public figures*).[30] При цьому серед публічних фігур були виділені ті, які є ними "у будь-якому випадку" (наприклад, найбагатша людина світу Біл Гейтс, відома кіноакторка Анжеліна Джолі, відомий співак Майкл Джексон), а також "публічних фігур обмеженого масштабу, які були втягнуті у вир подій" (наприклад, Моніка Левінскі, яка стала всесвітньо відомою у зв'язку із відомим сексуальним скандалом навколо Президента США Біла Клінтона, або ж незалежний прокурор Кенет Стар, у зв'язку з спробою оголосити імпічмент Президенту Америки, тощо)[31].

[28] *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права. — М.: Изд-во Бр. Башмаковых, 1912. — § 55.
[29] *Стоун Д.* Пропаганда ненависти и Конституция Соединённых Штатов Америки // Конституционное право: восточноевропейкое обозрение. — 1994. — № 2. — С. 37-41; *Феофанов Ю.* На свободу слова надевают уголовную узду // Известия. — 1995. — 2 ноября. — С. 2.
[30] *Сойстер М. Б., Бєрон С. С.* Об исках должностных лиц государства и общественных деятелей о клевете в печати // Законодательство и практика средств массовой информации. — 1997. — № 6. — С. 4.
[31] *Don R.* Pember. Mass Media Law (2003-2004 Edition). — N.Y., McGraw Hill. — p. 201.

Університетські наукові записки, 2006, № 3-4 (19-20), с. 114-123. www.univer.km.ua

Важливість введення правового модусу "публічної особи", або ж "фізичної особи публічного права" у національне законодавство на сьогодні активно обговорюється серед науковців на пострадянському просторі[32]. При цьому слід відмітити, що окремі цивільні законодавства країн, що колись входили до СРСР уже закріпили окремі елементи такого правового модусу. Так, наприклад, відповідно до п. 6 ст. 2.24 ЦК Латвії зазначається, що особа, яка публічно повідомила неправдиві відомості звільняється від цивільної відповідальності у випадку, коли поширені відомості пов'язані із публічною особою та її державними чи громадськими діями і за умови, що особа, яка вчинила це публічно доведе, що її дії були добросовісними та мали на меті представити вказану публічну особу та її діяльність публіці. Однак, заради справедливості слід відмітити, що цивільне законодавство України також знає окремі аспекти введення правового модусу "фізичної особи публічного права". Зокрема, у п. 5 ст. 17 Закону України "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів"[33] зазначається, що у разі розгляду судом спору щодо завданої моральної (немайнової) шкоди між журналістом або засобом масової інформації як відповідачем та політичною партією, виборчим блоком, посадовою особою (посадовими особами) як позивачем суд вправі призначити компенсацію моральної (немайнової) шкоди лише за наявності умислу журналіста чи службових осіб засобу масової інформації. При цьому, під умислом журналіста та/або службової особи засобу масової інформації, відповідно до п. 6 вказаної статті розуміють таке їх/її ставлення до поширення інформації, коли журналіст та/або службова особа засобу масової інформації усвідомлювали недостовірність інформації та передбачали її суспільно небезпечні наслідки. На нашу думку, такий підхід законодавця в принципі свідчить про "моральну готовність" законодавця до запровадження правового модусу "фізичної особи публічного права" у цивільне законодавство України. Однак, при введенні вказаного правового модусу у національне правове поле, нам слід чітко усвідомлювати, що воно за своїм змістом повинно відповідати тим вимогам, які до нього ставить законодавство Європейського Союзу. Це обумовлюється цілою низкою обставин. У першу чергу, така вимога витікає з боку адаптаційних процесів, які відбуваються в Україні щодо узгодження національного законодавства України із законодавством Європейського Союзу. По-друге, до уваги слід брати і позицію законодавця, яку він висловив прийняттям Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини"[34], фактично прирівнявши до джерела права в Україні практику Європейського Суду з прав людини. Особливо цінною в цьому аспекті є практика даного суду щодо застосування ст.ст. 8 та 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Тому введення правового модусу "фізичної особи публічного права" повинно відбуватись враховуючи ті особливості, які надаються цьому правовому статусу з урахування вимог Європейського Союзу.

Досліджуючи практику Європейського Суду з прав людини Л. Опришко, відзначає, що даний суд "... у своїх рішеннях... не дає визначення терміна "публічна особа" та не вказує на

[32] Див.: *Михно Е. А.* Возмещение морального вреда при диффамации // Правоведение. — 1992. — № 6. — С. 69; *Круг П.* Диффамация в российском законодательстве // Законодательство и практика средств массовой информации. — 1994. — № 2. — С. 11; *Круг П.* СМИ и новый Гражданский кодекс России // Законодательство и практика средств массовой информации. — 1995. — № 5. — С. 10; *Брагина А.* Статья 10 // Законодательство и практика средств массовой информации. — 1996. — № 6. — С. 4-6; *Гобешия Н.* Носители чести и достоинства или деловой репутации: в общетеоретическом и юридическом смысле // Матеріали науково-практичної конференції "Судова практика у справах за позовами до ЗМІ". 13-14 травня 1999 року. У двох томах. — К., 1999. — Т. 2. — С. 287; *Жуковська О.* Право на свободу слова та інформації в українському законодавстві та судовій практиці (Деякі аспекти проблеми) // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. О. Л. Жуковської. — К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. — С. 534-536 та ін.

[33] Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23.09.1997 р. // ВВР. — 1997. — № 50. — Ст. 302.

[34] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. // ОВУ. — 2006. — № 12. — Ст. 792.

www.univer.km.ua Університетські наукові записки, 2006, № 3-4 (19-20), с. 114-123.

притаманні цим особам ознаки. Однак його практика показує, що, вирішуючи питання про порушення права на приватне життя, наявність чи відсутність порушення права на свободу висловлювань, він обов'язково розглядає питання про статус особи, визначаючи, чи є вона "публічною»[35]. І така позиція, на думку автора, є виправданою, оскільки межі допустимої критики стосовно публічної особи є значно ширшими, ніж у відношенні до звичайного громадянина, оскільки публічна особа, завдяки своїй публічній діяльності неминуче та свідомо відкривається для прискіпливого аналізу своїх слів та вчинків. Про необхідність відмежування понять "публічна особа" та особа приватна говорить і С. Шевчук. Він вказує, що відмінність між ними обумовлюється таким: 1) публічним особам належать функції щодо здійснення державної влади; 2) виборці повинні мати якнайбільше інформації про цих осіб, за яких вони голосують; 3) посадові особи надають згоду на зайняття цих відповідальних посад; 4) публічна особа є об'єктом постійної суспільної уваги і т.д.[36] І з цим важко не погодитись. Єдине, що насторожує, що на сьогодні у самого Європейського Суду з прав людини немає єдиного та одноманітного підходу щодо віднесення фізичних осіб до числа "публічних". Адже ми вже зазначали, що наявність правового модусу "фізичної особи публічного права" створює підстави до певної "юридичної роздвоєності" фізичної особи. І тому надзвичайно важливо віднайти ту чітку межу за якою фізична особа надягає на себе маску особи публічної, і навпаки, коли ця маска спадає і дана особа потребує захисту своєї особистої сфери на рівні із іншими. Хоча аналіз практики Європейського суду з прав людини дає підстави стверджувати, що переважно як критерій віднесення фізичної особи до осіб публічних береться сфера її публічної діяльності як політиків, державних службовців тощо[37]. Вочевидь, критерієм поширення на особу правового модусу "фізичної особи публічного права" не може слугувати виключно публічна сфера діяльності фізичної особи. Це також демонструє в своїх рішеннях і Європейський Суд з прав людини, який інколи приймає рішення у відношенні захисту прав публічних осіб, без огляду на те, що вони фактично є "публічними особами"[38].

Тому, проаналізувавши все вище наведене, слід дійти висновку, що на сьогодні в Україні визріла нагальна необхідність впровадження в цивільне законодавства правового модусу "фізичної особи публічного права". Важливим при цьому процесі повинно стати детальне вивчення європейського законодавства та практики його застосування. При цьому важливу роль при виробленні загальних підходів слід покласти на суддівський корпус, який при вирішенні питання про віднесення тієї чи іншої фізичної особи до категорії "публічної", повинен керуватись чітко випрацюваними критеріями, а також власним розсудом і доброю волею. Лише при сукупності вказаних ознак ми зможемо забезпечити баланс публічних та приватних інтересів при здійсненні особистих немайнових прав фізичних осіб.

Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права (протокол № 3 від 2 листопада 2006 року)

[35] *Опрышко Л.* «Ограниченные» публичные лица // Юридическая практика. — 2005. — № 41 (407). — 11 октября. — С. 1.
[36] *Шевчук С.* Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав люди у контексті західної правової традиції. — К.: Реферат, 2006. — С. 425.
[37] Див., напр., рішення Європейського Суду з прав людини у справах "Лінгсен проти Австрії" (*Lingens v. Austria, 1986*), "Обершлік проти Австрії" (*Oberschlick v. Austria, 1991*), "Кастелс проти Іспанії" (*Castells v. Spain, 1992*), "Швабе проти Австрії" (*Schvabe v. Austria, 1992*), "Фельдек проти Словаччини" (*Feldek v. Slovakia, 2001*), "Українська Прес-Група проти України" (*Ukrainian Media Group v. Ukraine, 2005*) та ін.
[38] Див., напр., рішення Європейського Суду з прав людини у справах "Таммер проти Естонії" (*Tammer v. Estonia, 2001*), "Принцеса Ганноверська проти Німеччини" та ін.

Університетські наукові записки, 2006, № 3-4 (19-20), с. 114-123. www.univer.km.ua